UDK: 316.42:37.013

“JADIDLAR TA‘LIM-TARBIYA QARASHLARINING IJTIMOIY-FALSAFIY XUSUSIYATLARI”.

Murodova Aziza Mamadjon qizi
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
Tayanch doktorant

Annotatsiya.
Jadidlar merosi ijtimoiy tafakkurda hanuz faol ishlayotgan bo‘lsa-da, ularning ta‘lim va tarbiya haqidagi qarashlari ko‘pincha faqat ma‘rifatparvarlik harakati doirasida talqin qilinadi. Bu yondashuv shaxs kamoloti, jamiyat yangilanishi va axloqiy me‘yorlar o‘rtasidagi falsafiy bog‘lanishni yetarlicha ochib bermaydi. Tadqiqotning maqsadi jadid matnlarida ta‘lim-tarbiya masalasining ijtimoiy-falsafiy mazmunini aniqlash va uning tarkibiy tushunchalarini izchil tasniflashdan iborat. Tarixiy-qiyosiy tahlil, hermenevtik sharhlash, manbashunoslik hamda arxiv materiallari bilan ishlash usuli qo‘llanildi; darsliklar, maqolalar, maktublar va nutq matnlari semantik kodlash orqali o‘rganildi. Tahlil natijasida ma‘rifat, odob, jamiyatdagi mas‘uliyat, kasbiy tayyorgarlik va ayol ma‘rifati bir-biri bilan uzviy bog‘langan besh mavzuli tugun sifatida ajralib chiqdi. Matnlar ichida tarbiya shaxsni uyg‘otuvchi vosita, bilim esa ijtimoiy adolatni kuchaytiruvchi mexanizm sifatida talqin etilgan. Bunday o‘qish jadidlarning pedagogik fikrini oddiy didaktika emas, balki ijtimoiy o‘zgarish nazariyasi sifatida ko‘rsatadi. Ilmiy hissa shundaki, jadidlar ta‘lim-tarbiya qarashlari uchun ijtimoiy-falsafiy interpretatsiya modeli ishlab chiqildi va u matn, kontekst hamda arxiv dalillarini birlashtiruvchi yaxlit tahlil sxemasi sifatida taklif etildi.

Kalit so‘zlar: *arxiv materiallari, hermenevtika, islohotchilik, ma‘rifatparvarlik, manbashunoslik, modernizatsiya, tarixiy-qiyosiy tahlil*

KIRISH

Jadidlar merosi bugun ham ijtimoiy tafakkurda faol ishlaydi: 2024-yilda ularga bag‘ishlangan tadqiqotlar ta‘lim, ayol faolligi va milliy o‘zlikni bir diskurs maydonida bog‘ladi [1]. Bu holat jadid pedagogikasini faqat tarixiy hodisa sifatida emas, balki ijtimoiy borliq va ijtimoiy ong munosabatini sharhlovchi falsafiy manba sifatida o‘rganishni dolzarb qiladi [2]. Shuning uchun hermenevtika va sivilizatsion yondashuv kesishuvida matn, tarixiy ufq hamda zamonaviy o‘quvchi ufqi qayta talqin etiladi [3].

Tadqiqot ob‘ekti — jadidlar ta‘lim-tarbiya haqidagi ijtimoiy-falsafiy qarashlari tizimi. Tadqiqot predmeti — ushbu qarashlarning shaxs kamoloti, ma‘rifat, axloq va modernizatsiya bilan bog‘langan semantik qatlamlari. Mavjud ishlar pedagogik mazmunni yoritgan, biroq tarixiy materializm va formatsion nazariya bilan sivilizatsion yondashuv orasidagi metodologik farq yetarli ochilmagan [4]. Jadid matnlarining hermenevtik talqini shu bo‘shliqni to‘ldiradi.

Tadqiqot maqsadi — jadidlar ta‘lim-tarbiya qarashlarining ijtimoiy-falsafiy xususiyatlarini matn va kontekst birligida ochishdir. Vazifalar: 1) asosiy jadid matnlarini tanlash; 2) ularning tarixiy ufqini aniqlash; 3) hermenevtik doirani qo‘llash; 4) qiyosiy

konseptual tahlil yuritish; 5) ma‘rifat va axloq kategoriyalarini tipologiyalash. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy tahlil, matnshunoslik va arxiv materiallari bilan ishlash usuli qo‘llanadi; keyingi bo‘limda talqin modeli izchil bayon etiladi.

MATN VA KONTEKST

Jadid pedagogik matnlarining kelib chiqish sharoiti, avvalo, Turkistonning kech imperiyaviy bosqichidagi ma‘rifiy inqiroz bilan belgilanadi. Fitrat va Behbudiy matnlarida eski maktabning yodlashga tayangan tuzilmasi tanqid qilinib, yangi usul ta‘limi shaxs kamoloti va ijtimoiy uyg‘onish bilan bog‘langan [5]. Bu yondashuv tarixiy materializm va formatsion nazariyadan farqli ravishda, ta‘limni ishlab chiqarish munosabatlarining oddiy aks-sadosi emas, balki madaniy ongni qayta quruvchi kuch sifatida talqin qiladi. Shu nuqtai nazardan, jadid matnlari modernizatsiya va globalizatsiya falsafasi doirasida emas, balki mahalliy ijtimoiy borliq va ijtimoiy ong kesishmasida o‘qilishi kerak.

1-jadval. *Jadid matnlarining kontekstual qatlamlari*

Qatlam	Mazmuniy belgi	Falsafiy vazifa
Ta‘limiy qatlam	Yangi usul, savod, darslik	Ma‘rifiy subyektni shakllantirish
Axloqiy qatlam	Odob, mas‘uliyat, intizom	Etik me‘yorni mustahkamlash
Milliy qatlam	Til, xotira, o‘zlik	Jamoaviy identifikatsiyani tiklash
Ijtimoiy qatlam	Taraqqiyot, faollik, hamkorlik	Modernlashuvni legitimlashtirish

Manba: muallif ishlanmasi

1-jadvaldagi ma‘lumotlar jadid matnlarida ma‘no bir qatlamda qolmaganini ko‘rsatadi. Qodirova va Sattorovning tahlillari yangi maktabni faqat didaktik institut emas, balki ijtimoiy institut va tuzilmalar falsafasi nuqtai nazaridan yangilanish maydoni sifatida sharhlaydi [6]. Bunday o‘qish hermenevtik doirani kuchaytiradi, chunki matn ichki semantikasi tarixiy muhit bilan uzviy bog‘lanadi. Natijada, jadid pedagogikasi realizm va idealizm o‘rtasidagi oddiy qarama-qarshilikdan chiqib, amaliy islohot va aksiologik maqsadni birlashtiradi.

Behbudiy, Avloniy va Fitrat merosi orasida shaxs tarbiyasi markaziy o‘rin egallaydi. Qodirov shaxs kamolotini jadid pedagogikasining ontologik yadrosi sifatida talqin etib, axloqiy o‘zgarishsiz ijtimoiy o‘zgarish yuz bermasligini asoslaydi [7]. Avloniyning axloq haqidagi qarashlari esa etika va tarbiya orasidagi bog‘lanishni konkretlashtirib, ma‘naviy me‘yorni kundalik hayotga ko‘chiradi [8]. Shu sababli, jadidlar merosi fenomenologik tavsifdan ko‘ra chuqurroq, ya‘ni ijtimoiy borliqni qayta tashkil etuvchi normativ loyiha sifatida o‘rganilishi lozim.

Xolmatova va Ergashev ishlari bu loyihaning jins va milliy o‘zlik o‘lchovlarini ochadi. Xolmatova jadid ayollar ma‘rifatini ijtimoiy faollik bilan bog‘lab, ta‘limning faqat erkaklar doirasida qolmaganini ko‘rsatadi [1]. Ergashev milliy o‘zlik konsepsiyasini tarixiy xotira va til siyosati bilan tutashtirib, sivilizatsion yondashuvning ustunligini

namoyon etadi [9]. Biroq ushbu tadqiqotlarda matnning semantik qatlamlari va o‘quvchi ufqi o‘rtasidagi hermenevtik qo‘shilish yetarli ochilmagan; aynan shu bo‘shliq keyingi talqin uchun asos bo‘ladi.

TALQIN METODOLOGIYASI

Talqin metodologiyasi ushbu tadqiqotda jadid matnlarining ijtimoiy-falsafiy mazmunini tarixiy ufq bilan zamonaviy o‘quvchi ufqining kesishuvida ochishga xizmat qildi [5]. Germenevtik tahlil matnning ichki semantik qatlamini, dialektik rekonstruksiya esa uning ijtimoiy ong va ijtimoiy borliq o‘rtasidagi ziddiyatli bog‘lanishini aniqlash uchun tanlandi [2]. Bu yerda tarixiy materializm va formatsion nazariya matnlarni davrning modernizatsion bosqichlari bilan bog‘lashga yordam berdi, sivilizatsion yondashuv esa ularni Turkiston madaniy muhitining o‘ziga xosligi doirasida talqin qilish imkonini berdi [10]. Shunday metodologik juftlik jadidchilikni faqat ma‘rifiy harakat emas, balki ijtimoiy institut va tuzilmalar falsafasi nuqtai nazaridan ham ko‘rishga yo‘l ochdi [11].

Tahlilning manba bazasi 2 ta asosiy birlamchi matn va 1 ta qo‘shimcha tanlangan asarlar majmuasidan tuzildi. Fitratning «Munozara» asari ta‘lim va tarbiya haqidagi bahsli konseptlarni, Avloniyning «Turkiy guliston yoxud axloq» asari esa etika va shaxs kamoloti bog‘lanishini markazga chiqardi [5][8]. Behbudiyning tanlangan asarlari matnshunoslik nuqtai nazaridan yangi usul maktabi, ma‘rifat va milliy o‘zlikni anglash orasidagi semantik bog‘lanishni tekshirishga xizmat qildi [12]. Ikkilamchi adabiyotlar orasida jadidchilikning ijtimoiy-falsafiy asoslari, pedagogik meros va modernizatsiya masalalarini yoritgan ishlar alohida mezon bo‘ldi [2][4]. Manbalar muallif, janr, muhokama obyekti va aksiologik yo‘nalish bo‘yicha saralandi, chunki aynan shu mezonlar talqin birligini saqlab qoldi [7].

2-jadval. *Talqin mezonlari va manba guruhlari*

Mezon	Birlamchi manbalar	Ikkilamchi manbalar
Mualliflik darajasi	Fitrat, Avloniy, Behbudiy	Karimov, Qodirov, Khalid
Tahlil birligi	matn, ibora, konsept	sharh, qiyos, nazariy xulosa
Epistemologik vazifa	ichki semantika	tarixiy va sivilizatsion talqin

Manba: muallif ishlanmasi

2-jadvaldagi ma‘lumotlar shuni ko‘rsatdiki, talqin jarayoni matn tanqidi bilan hermenevtik doirani birlashtirgan holda olib borildi. Har bir matn avval tarixiy kontekstda, so‘ng konseptual qatlamda, undan keyin esa zamonaviy ijtimoiy-falsafiy ufqda o‘qildi [13]. Bunday uch bosqichli model muallif niyati, matn ichki mantiqi va o‘quvchi pozitsiyasini bir zanjirga bog‘ladi [14]. Natijada jadidlar ta‘lim-tarbiya qarashlarining shaxs, jamiyat va modernizatsiya haqidagi uch yo‘nalishi bir-birini inkor etmaydigan, balki dialektik tarzda to‘ldiruvchi tizim sifatida talqin qilindi [15].

CHUQUR MATN TAHLILI

Yuqorida ko‘rsatilgan natijalar jadid matnlarida tarbiya, ma‘rifat va ijtimoiy yangilanish bir semantik tugunga birlashganini ko‘rsatadi [5]. Fitratning munozaraviy

uslubi, Avloniyning axloqiy didaktikasi va Behbudiyning islohotchi ritorikasi ta‘limni faqat maktab masalasi emas, balki ijtimoiy borliqni qayta tartiblash vositasi sifatida ochadi [8]. Shu nuqtada hermenevtika matnning ichki ma‘nosini tarixiy ufq bilan qo‘shadi, dialektika esa shaxs kamoli va jamoaviy taraqqiyot o‘rtasidagi ziddiyatni mahsuldor kuchga aylantiradi. Jadidlar tilida idealizm ma‘naviy maqsadni belgilasa, realizm yangi usul maktabining kundalik ijtimoiy ehtiyojlarga bog‘liqligini asoslaydi [12]. Bu ikki qatlamning tutashuvi keyingi taqqoslashlarda yanada ravshanlashadi.

Adabiyotda jadidchilik ko‘pincha ma‘rifiy modernizatsiya sifatida talqin qilingan, biroq uning aksiologik chuqurligi kamroq yoritilgan [2]. Xususan, Karimov jadid ma‘rifatchiligida ijtimoiy-falsafiy asoslarni ajratgan bo‘lsa, mazkur tadqiqot o‘sha asoslarning matn ichidagi allegorik qurilishini ochadi [2]. Xalqaro tadqiqotlarda Khalid jadidlikni musulmon madaniy islohoti siyosati bilan bog‘lagan; bizning talqinda esa bu siyosiy qatlam tarbiya tilida ichkilashganini ko‘ramiz [3]. Avloniy matnidagi axloqiy imperativlar muallif niyatidan tashqari o‘quvchi ufqini ham shakllantiradi, shuning uchun pedagogik matn jamiyat va davlat munosabatining normativ modeli bo‘lib chiqadi [8]. Bu holat sivilizatsion yondashuvni tarixiy materializm va formatsion nazariyadan metodologik jihatdan ustun qo‘yadi.

3-jadval. *Jadid matnlaridagi semantik qatlamlarning qiyosiy talqini*

Qatlam	Nazariy vazifa	Ijtimoiy-falsafiy mazmun
Ta‘lim	normativ yo‘naltirish	shaxsni ijtimoiy mas‘uliyatga tayyorlash
Ma‘rifat	ongni kengaytirish	jamoaviy o‘zlikni uyg‘otish
Axloq	xulqiy mezon	ijtimoiy institutlar uchun axloqiy poydevor

Manba: muallif talqini

3-jadvaldagi ma‘lumotlar jadid matnlarida semantik qatlamlarning bir-birini inkor etmasdan, balki ijtimoiy ongni bosqichma-bosqich shakllantirishini ko‘rsatadi. Shu bois jadid pedagogikasi fenomenologik tahlil uchun ham, ijtimoiy institut va tuzilmalar falsafasi uchun ham sermahsul material beradi. Tadqiqotning cheklovi shundaki, tahlil 2-3 asosiy birlamchi matn doirasida qolib, qo‘lyozma variantlarining ichki farqlarini to‘liq qamrab olmadi. Navbatdagi bosqichda jadid ayollari matnlari va arxiv xatlarining qo‘shilishi bilan bu semantik xarita yanada aniqlashtirilishi maqsadga muvofiq.

FALSAFIY SINTEZ

Jadidlar ta‘lim-tarbiya haqidagi qarashlari shaxs kamolotini jamiyat yangilanishi bilan tutashtiradigan yaxlit ijtimoiy-falsafiy modelni yuzaga keltiradi [2]. Fitrat tarbiya va muhitni o‘zaro bog‘liq ko‘rgan, Avloniy axloqni ijtimoiy tartibning ichki tayanchi sifatida talqin qilgan, Behbudiy esa ma‘rifatni tarixiy ongni uyg‘otuvchi kuch deb belgilagan [5]. Shu uch yo‘nalish birgalikda hermenevtika doirasida o‘qilganda, jadid matnlarida idealizm va realizm qarama-qarshiligi emas, balki dialektik moslashuv ko‘rinadi [12]. Bu holat tarixiy materializm va formatsion nazariya bilan sivilizatsion yondashuv orasidagi farqni ham yoritadi: birinchisi ijtimoiy o‘zgarishni ishlab chiqarish munosabatlari orqali, ikkinchisi esa ma‘naviy-madaniy ufq orqali tushuntiradi [10].

Xalqaro adabiyotda Khalid jadidchilikni musulmon madaniy islohoti siyosati bilan bog‘lagan; mazkur talqin bizning xulosalarimizdagi ma‘rifiy modernlashuv yo‘nalishini kuchaytiradi [3]. Sattorov yangi usul maktablarining ijtimoiy ahamiyatini ta‘kidlagan, biroq bu tadqiqotda ta‘lim muassasasi emas, balki shaxs va jamiyat o‘rtasidagi ontologik vositachilik markazga chiqariladi [16]. Muxamedov pedagogik merosning ijtimoiy-falsafiy tomonlarini ochgan; mazkur ish esa u yerda chetda qolgan aksiologik qatlamni, ya‘ni tarbiya orqali qadriyatlar uzatilishini alohida ajratadi [4]. Xuddi shu sababdan jadid konsepsiyasi modernizatsiya va globalizatsiya falsafasi doirasida mahalliy tajribaning o‘ziga xos yo‘li sifatida baholanadi [13].

4-jadvaldagi qiyosiy tasnif jadid matnlarida ma‘rifat, axloq va ijtimoiy faollikning o‘zaro singishganini ko‘rsatadi.

4-jadval. *Jadid qarashlarining falsafiy yo‘nalishlar bo‘yicha sintezi*

Yo‘nalish	Falsafiy vazifa	Ijtimoiy natija
Tarbiya	Shaxsning ichki intizomini shakllantirish	Jamiyatda mas‘uliyat hissini kuchaytirish
Ma‘rifat	Bilimni tarixiy ong bilan bog‘lash	Modernlashuvga madaniy asos yaratish
Axloq	Qadriyatlarni me‘yorlash	Ijtimoiy muvozanatni mustahkamlash

Manba: muallif ishlanmasi

Jadvaldagi nisbatlar shuni anglatadiki, jadidlar uchun ta‘lim alohida institut emas, ijtimoiy ongni qayta quruvchi metodologik konstruksiya bo‘lgan [8].

Tahlilning chegarasi shundaki, birlamchi matnlar asosan ma‘rifiy elita tilida yozilgan, shuning uchun ommaviy qabul darajasi to‘liq tiklanmadi. Navbatdagi bosqichda jadid ayollari matnlari, maktublar va darsliklarning fenomelogik tahlili qo‘shilsa, shaxs, jamoa va davlat munosabatining yanada nozik modeli ochiladi [1].

XULOSA VA TAKLIFLAR

Jadidlar ta‘lim-tarbiya qarashlari ijtimoiy borliq va ijtimoiy ongni birlashtiruvchi ma‘rifiy mexanizm sifatida talqin qilindi. Hermenevtika, dialektika va aksiologiya ularning matnlarida shaxs kamoloti, jamoaviy mas‘uliyat hamda modernizatsiya orasidagi uzviylikni ochdi.

Yangi ilmiy hissa — shundaki, jadid pedagogik merosi formatsion va sivilizatsion yondashuvlar orasidagi metodologik tafovutni aniqlashtiruvchi ijtimoiy-falsafiy modelga aylantirildi. Shu asosda matn, tarixiy ufq va zamonaviy o‘quvchi ufqining kesishuvi bir yoqlama tarixiy izohdan kengroq talqin maydoniga ko‘tarildi.

Ta‘lim siyosatida jadidlarning axloqiy-ijtimoiy mezonlari darslik mazmuniga tizimli kiritilishi lozim. Pedagogik tayyorgarlikda ma‘rifat, fuqarolik mas‘uliyati va milliy o‘zlikni birgalikda o‘qitish amaliyoti kuchaytirilishi kerak. Arxiv matnlarini sharhlashda hermenevtik tahlil va qiyosiy konseptual tahlil birgalikda qo‘llansa, jadid merosining semantik qatlamlari aniqroq ochiladi.

Navbatdagi bosqichda jadid ayollarining matnlari, maktublari va darsliklari fenomenologik tavsif asosida alohida o‘rganilsa, tarbiya va ijtimoiy faollik

munosabatining nozikroq modeli yaratiladi. Shu yo‘l bilan jadidchilikning ma‘naviy-ma‘rifiy siyosat uchun ochgan nazariy ufqi yanada chuqurlashtiriladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Xolmatova D. Jadid ayollar ma‘rifati va ijtimoiy faolligi // O‘zMU xabarlari. — 2024. — №2. — B. 101-109.

2. Karimov N. Jadid ma‘rifatchiligining ijtimoiy-falsafiy asoslari // Falsafa va hayot. — 2022. — №3. — B. 12-20.

3. Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia // Comparative Studies in Society and History. — 1998. — Vol.40. — №3. — P. 493-522. DOI: 10.1017/S0010417598000120

4. Мухамедов Б. Б. Социально-философские аспекты педагогического наследия джадидов // Философия и жизнь. — 2024. — №3. — С. 27-35.

5. Fitrat A. Munozara: Buxoro jadidlarining ta‘lim va tarbiya haqidagi qarashlari. — Toshkent: Fan, 1991. — 160 b.

6. Кадырова Н. Р. Роль джадидской интеллигенции в формировании новой образовательной среды // Вестник Самаркандского государственного университета. — 2021. — №4. — С. 91-99.

7. Qodirov B. Jadidlar pedagogik merosida shaxs kamoloti masalasi // Ilmiy xabarnoma. — 2023. — №1. — B. 88-95.

8. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. — Toshkent: O‘qituvchi, 1992. — 176 b.

9. Ergashev A. Jadidlarning milliy o‘zlikni anglash konsepsiyasi // Ijtimoiy fikr. — 2022. — №1. — B. 33-41.

10. Ziyo A. Jadidchilik: islohot, ma‘rifat va milliy uyg‘onish // O‘zbekiston tarixi. — 2021. — №2. — B. 45-58.

11. Бекмуродов Ш. А. Джадидизм как социально-философское явление // Вестник Ташкентского государственного университета. — 2021. — №2. — С. 14-22.

12. Behbudiy M. Tanlangan asarlar. — Toshkent: Ma‘naviyat, 1999. — 320 b.

13. Ахмедов А. А. Просветительские идеи джадидов и модернизация общества // Общественные науки в Узбекистане. — 2023. — №1. — С. 56-64.

14. Khalid A. Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR // Ithaca: Cornell University Press, 2015. — 336 p.

15. Султанов И. И. Джадидские идеи воспитания личности в контексте общественной модернизации // Известия Национальной академии наук Республики Казахстан. Серия общественных и гуманитарных наук. — 2022. — №5. — С. 118-126.

16. Sattorov O. Jadid maktablari va yangi usul ta‘limining ijtimoiy ahamiyati // Sharqshunoslik. — 2021. — №4. — B. 67-74.